

Aspecte istorice și canonic-juridice în epoca fanariotă

Conf. univ. dr. Liliana Trofin
Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”

Abstract: *The Phanariot period in Romanian history is synonymous for many people with the corruption, the excessive fiscal policies, the denunciations, the hope of rapid enrichment, the endless conflicts between Boyars of Wallachia and Moldavia, the Greeks and the rapacious rulers, the monasteries dedicated to the Holy Places of the Orient and especially, the resentments of population against the privileges of the clergy and monks greek etc. A closer look at social realities reveals the interest of some rulers to the good functioning of the administration, education and culture in the Principates, often appealed to the concepts and reformist ideas. But it's really important was that the Wallachia and Moldavia did not lose their autonomy although it was limited. The presence of a Christian ruler at their head was the symbol of the preservation of the statehood. The rest are details or are the pages from lives people who have lived in that period full of major provocations.*

Key words: *history, society, mentality, fanarios, reforms.*

1. Preliminarii

Cucerirea prin arme a Constantinopolului a fost o victorie mai mult de palmares pentru otomani, capitala bizantină de pe malurile Bosforului fiind o umbră a celei dinaintea de cea de-a patra cruciadă. Ea a avut un impact major asupra opiniei publice internaționale care a conștientizat de abia acum dimensiunea pericolului reprezentat de islamul politic pentru Europa creștină. Cruciadele târzii nu și-au atins decât parțial obiectivul: înaintarea otomanilor a fost stopată dar nu au fost scoși din Europa, iar papa nu a devenit liderul lumii creștine așa cum și-ar fi dorit¹. Desigur, cucerirea a fost fructificată ideologic de sultan care nu a ratat ocazia de a se considera, „pe de o parte, moștenitorul Imperiului roman clasic și al succesorului său, Imperiului bizantin, iar pe de altă parte, *gāzī*, luptător pentru credință, la fel ca toți predecesorii săi. Mehmed II a adăugat titlaturii sale obișnuite de *Sultân al-Rûm*, han și *gāzī*, pe aceea de *Caesar* al lumii musulmane”². Altfel spus, asistăm la transformarea sultanului dintr-un lider local într-un „stăpînitor musulman atotputernic, moștenitor al tronului bizantin și al lumii turco-asiatice”³. Din rațiuni de ordin politic și fiscal, cuceritorul

¹ [Mark C. Bartusis](#), *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, University of Pennsylvania Press, 1997, pp. 1-17 și *passim*; [Filip Van Tricht](#), *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, BRILL, 2011, pp. 19-24; [Robert N. Swanson](#), *Religion and Devotion in Europe, C.1215- C.1515*, Cambridge University Press, 1995, p. 10 și *passim*; *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, edited by, [Vlada Stanković](#), Contributions by, Ivan Biliarsky, Jelena Erdeljan, Katerina Kontopanagou, Nicholas Melvani, Ema Miljković, Jelena Mrgić, Radu G. Păun, Dušan Popović, Radivoj Radić, Alicia Simpson, Christos Stavrakos, Nada Zečević, Lexington Books, 2016, pp. 31-40; [Kenneth M. Setton](#), *The Papacy and the Levant, 1204-1571: The Fifteenth Century*, American Philosophical Society, 1978, pp. 171-195.

² Cătălina Dușu Hunt, *Ideologia imperială otomană*, în RRSE, 2005, 1, nr. 1, pp. 139-151 (în special p. 146), <http://csea.wikispaces.com/>, accesat online 26.01.2018.

³ *Ibidem*, p. 147 și urm; Nicolae Iorga, *Istoria vieții bizantine. Imperiul și civilizația după izvoare*, traducere de Maria Holban, Editura Enciclopedică Română, București, 1974, pp. 593-594, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 26.01.2018.

Constantinopolului a avut grijă să nu lezeze prea mult autoritatea patriarhului ecumenic⁴. De aceea, el a profitat de noua sa calitate („*Kaisar-i Rûm*”) pentru a se erija drept protector al ortodocșilor, armenilor și evreilor, reușind astfel să contracareze în mod abil propaganda catolică în spațiul *Rumeliei orientale*⁵.

Dincolo de rivalitatea firească dintre învinși și învingători⁶, grecii au profitat de bunăvoința sultanului față de patriarhia ecumenică și au căutat să-și dezvolte proiectele privitoare la renașterea națională, toate avînd la bază ideea restaurării și revitalizării [Imperiului Bizantin](#). O contribuție de seamă la punerea în practică a acestor proiecte a avut-o patriarhul ecumenic, avînd asentimentul ierarhiei bisericești⁷.

O parte a fostei aristocrații bizantine s-a regrupat și s-a adaptat noilor realități istorice, încercînd să se infiltreze în structurile statului creat pe ruinele Bizanțului, asumîndu-și chiar riscul de a intra în competiție cu funcționarii otomani⁸. Cu timpul unii dintre ei au căpătat titlul de „*domni*” în Țările Române, unde și-au dezvoltat afacerile și proiectele proprii, pășind nu o dată peste hotarul legii și al moralei creștine⁹. La acestea se adaugă rivalitățile politice din sînul aceleiași familii și lipsa de solidaritate¹⁰. Istoricul Socrates C. Zervos citat de Daniel Vighi arată că aceste lucruri „se vor proiecta și în istoria românească din perspectiva dublă a luptei politice pentru domnie și a reformelor socio-politice și culturale care au urmat după urcarea pe tronul țărilor românești a unuia sau a altuia dintre pretendenți”¹¹. Surprinzătoare sunt însă acuzațiile care privesc „moralitatea sau (...) proasta conduită politică a membrilor grupului”, consemnate în scrierile fanariote¹².

G. I. Ionescu-Gion spune că otomanii aveau tot interesul ca lucrurile să nu intre pe făgașul lor, promovînd pe tronul celor două țări „pe învățații și șireți copii ai Fanarului,

⁴Ducas, *Cronica turco-bizantină*, XLV, 21 XLV, 22, în FHDR, IV, 1982, pp. 435, 437; A.A. Vasilievici, *Istoria imperiului bizantin*, traducere și note de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazăru, *studiu introductiv* de Ionuț-Alexandru Tudorie, Polirom, Iași, 2010, *passim*; [Michael Angold](#), *The Fall of Constantinople to the Ottomans: Context and Consequences*, Routledge, 2014, *passim*; [Jonathan Harris](#), [Catherine Holmes](#), [Eugenia Russell](#), *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World After 1150*, OUP Oxford, 2012, pp. 133-135; Liliana Trofin, *Creștinismul la români și sârbi. Între exclusivism și sincretism*, Editura Prouniversitaria, București, 2016, pp. 116-119; Cătălina Duțu Hunt, *op. cit.*, p. 147.

⁵[Minna Rozen](#), *A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453-1566*, BRILL, 2010, pp. 16-40; [Charles A. Frazee](#), *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge University Press, 2006, pp. 1-2 și *passim*; Cătălina Duțu Hunt, *op. cit.*, p. 147.

⁶Cătălina Duțu Hunt, *op. cit.*, p. 147.

⁷Nicolae Iorga, *op. cit.*, pp. 597-599.

⁸Idem, *Byzance après Byzance. Considérations générales pour le Congrès d'Etudes Byzantines de Sofia*, L'Institut d' Études Byzantines, Bucarest, 1934, pp. 3-11, <https://commons.wikimedia.org/>, accesat online 26.01.2018.

⁹Cezar Avram, Roxana Radu, *Aspecte privind statul și dreptul românesc în perioada regimului fanariot*, în *Analele Universității din Craiova, Seria Istorie*, Anul XIV (2009), nr. 2 (16), Editura Universitaria, Craiova, 2009, pp. 121-134 (în special p. 122), <http://www.istoriecraiova.ro/>, accesat online 26.01.2018.

¹⁰[Daniel Vighi](#), *Literatura românească în epoca veche. O istorie a gândului și a faptei: curs universitar*, Asociația Culturală Ariergarda, Timișoara, 2014, pp. 115-116.

¹¹*Ibidem*, p. 116: „Spre exemplu, în 1778, „prințul Nicolae Mavrogheni, aflînd despre ascensiunea nepotului său Ștefan la demnitatea de mare logofăt, se exprimă ironic la adresa acestuia pe lângă Patriarh din cauză că, după cum susține Comnen-Ipsilanti, el însuși nu a putut să acceadă la o asemenea demnitate, neavînd nici o considerație din partea arhonților, în ce-l privește. În 1742, Ioan Nicolae Mavrocordat cu ajutorul marelui vizir, și-a destituit propriul frate, pe Constantin Mavrocordat, de pe tronul Moldovei, pentru ca să-i ia locul. Câțiva ani mai târziu, Grigore Ghica își va destitui la fel vărul, același Constantin Mavrocordat, de pe tronul Țării Românești pentru a domni în locul lui”.

¹²*Ibidem*, pp. 116-117 și *passim*.

dragomani ai Porței, favoriți ai pașalelor și ai Seraiului imperial”¹³. Nu iese fum fără foc, astfel că lăcomia primilor venea în întâmpinarea dorinței de mărire și de căpătuială a celor din urmă: „Farmec iresistibil, fascinațiune fără semen esercitau aceste două tronuri asupra Fanarioților”¹⁴. Anton-Maria del Chiaro, fostul secretar al lui Constantin Brâncoveanu, nota cu obidă: „Grecii, mai cu seamă cei din Constantinopol, au fost totdeauna fatali Valahiei ori de câte ori dețineau frânele guvernării”¹⁵. Nicolae Bălcescu¹⁶, Ion Ghica¹⁷ și Mihail Kogălniceanu¹⁸ prezintă și ei această epocă în culori sumbre. Jaful, corupția și degradarea par să domine epoca¹⁹. Totuși, nu-i mai puțin adevărat faptul că traducerilor lui George Sion din Dionisie Fotino și frații Tunusli vor contribui la schimbarea percepției asupra epocii²⁰. „Aceste două traduceri, odată intrate în sfera literaturii istorice românești, au influențat în mod sigur opinia publică în ceea ce privește istoria fanarioților”. Tendința de reevaluare a epocii fanariote se va accentua datorită lui Nicolae Iorga, care și-a propus explicit să reabiliteze domniile fanariote din țările românești”²¹.

În altă ordine de idei, nu se poate vorbi însă de o „grecizare” ca fenomen social, ci de unul politic și cultural. Cronicile timpului și relatările călătorilor străini în țările române surprind realitatea într-un mod foarte plastic²². Dacă ar fi să-l credem pe Nicolae Iorga nici un domn fanariot n-a îndrăznit să schimbe din temelii societatea și vechile obiceiuri ale țării²³. Evident, nici unul nu a avut prestigiul domnilor pămînteni²⁴. Îi dăm dreptate și amintim în acest context și legăturile Țărilor Române cu patriarhia ecumenică, mijlocite, uneori, de

¹³ G. I. Ionescu-Gion, *Din istoria fanarioților. Studii și cercetări*, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, București, 1891, p. 53, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 26.01.2018.

¹⁴ *Ibidem*, p. 54.

¹⁵ *Revoluțiile Valahiei*, ediție de S. Cris-Cristian, cu o introducere de N. Iorga, Iași, 1929, p. 51, <http://www.cimec.ro/>, accesat online 26.01.2018.

¹⁶ Nicolae Bălcescu, *Mersul revoluției în istoria românilor*, în Idem, *Opere*, vol. I, Studii și articole, București, 1953, p. 308; *apud* Claudiu Neagoe, *Instaurarea „Regimului fanariot” în Moldova și Țara Românească. Considerații generale*, pp. 33-44 (în special p. 40, nota 51), <http://icsu.ro/>, accesat online 26.01.2018.

¹⁷ *Din vremea lui Caragea*, în „*Scrisori către V. Alecsandri*”, volum îngrijit și prezentat de Al. George, București, 1997, p. 48-60; *apud* Claudiu Neagoe, *op. cit.*, p. 40, nota 52.

¹⁸ Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, București, 1967; *apud* Claudiu Neagoe, *op. cit.*, p. 40, nota 53.

¹⁹ Claudiu Neagoe, *op. cit.*, p. 40.

²⁰ Daniel Vighi, *op. cit.*, p. 121.

²¹ *Ibidem*.

²² Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești (1714 - 1716)*, în Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, tom. II, *Opere postume*, ediție îngrijită de Constantin C. Giurescu, Ariadna Camariano și Nestor Camariano, București, Editura pentru Literatură și Artă, București, 1939, *passim*, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 27.01.2018; *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695 - 1754*, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano - Cioran, București, Editura Academiei Române, 1965; *Cronicul lui Chesarie Daponte de la 1648 - 1704*, în Constantin Erbiceanu, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, postfață Andrei Pippidi, cuvânt introductiv și arbore genealogic de Constantin Erbiceanu, București, Editura Cronicar, 2003, pp. 1-63; *Revoluțiile Valahiei*, ed. cit., *passim*; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu - Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1997, pp. 254 - 260, pp. 349-358, pp. 393 - 407, <http://centrul.slavici.uvvg.ro/>, accesat online 26.01.2018; cf. Constantin Vadin Mircea, *Influența culturală și bisecească a familiei Mavrocordat în Țara Românească (rezumat teză de doctorat)*, *passim*, <http://www.scoala.doctorala.valahia.ro/>, accesat online 27.01.2018.

²³ Nicolae Iorga, *Au fost Moldova și Țara Românească provincii supuse fanarioților?*, în „*Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice*”, s. III, tom. XVIII (1936-1937), mem. 12, București, 1937, p. 355; *apud* Claudiu Neagoe, *op. cit.*, p. 42, nota 58.

²⁴ Idem, *Bizanț după Bizanț*, ed. cit., p. 230.

domnii de origine greacă. Îl vedem pe patriarhul constantinopolitan cum își dă în continuare acordul pentru alegerile din sânul clerului înalt (mitropoliți și episcopi), solicită sprijin financiar pentru „susținerea cheltuielilor”, întreține discuții teologice și dă sfaturi celor interesați. Amintim în acest context demersul din anul 1741, aparținând mitropolitului Neofil Cretanul pe lângă patriarhul ecumenic, Paisie al II-lea, în vederea lămuririi unor chestiuni de natură canonică referitoare la validitatea hirotoniilor catolice și administrarea botezului și mirungerii pentru cei trecuți la ortodoxie din rîndurile luteranilor și calvinilor²⁵. Nu doar vechimea sau prestigiul, ci mai ales generozitatea românească față de „locurile sfinte” au atras atenția celor care păstoreau destinele ortodocșilor din imperiu. Așa se explică și gestul uimitor al patriarhul Sofronie al II-lea de a acorda mitropolitului Ungrovlahiei, Grigorie al II-lea și urmașilor lui titlul onorific de „loctiitor al scaunului din Cezareea Capadociei” la 10 octombrie 1776²⁶. Totuși, influența patriarhilor ecumenici în Țările Române nu mai este aceeași. Altele erau vremurile, de aceea încercarea făcută de Procopie I de a anula alegerea lui Leon Gheuca, mitropolitul Moldovei s-a soldat cu un eșec răsunător²⁷. „Iar Țara Românească se mărgini de acum înainte să facă cunoscută doar numirea sau strămutarea episcopilor săi, și să aștepte un „exdosis”, pe care patriarhul nu-l putea refuza, ne spune Nicolae Iorga”²⁸. Gestul de frondă al ecumenicului care refuză să anunțe alegerea mitropolitului muntean în 1733 evidențiază nu doar neputința și frustrările acestuia, ci și stadiul relațiilor dintre patriarhie și biserica locală²⁹. Sunt de notorietate eforturile depuse de Bisericile extracarpătice de a rămîne „în afara hegemoniei constantinopolitane”, evitînd astfel numirea episcopilor din cele două mitropolii de către patriarhul ecumenic, cu precădere a celor de etnie greacă. Practica sfințirii Marele Mir este fără doar și poate o „expresie a autocefaliei lor”³⁰. Dacă aducem în discuție implicarea domniei și a ierarhilor locali în lucrarea de ajutorare a bisericilor aflate sub dominația otomană și statutul autocefal al mitropoliilor Moldovei și Țării Românești în raport cu celelalte biserici ortodoxe constatăm că lucrurile sunt mai complexe decît par la prima vedere³¹.

Să nu uităm că în acest veac fanariot, atît de blamat de unii, necesitățile de ordin spiritual au condus la apariția unor „rînduieli” sau „pravile duhovnicești și de obște”, pentru preoți, care să completeze „Pravilele” anterioare, unele avînd sprijinul financiar și al domnilor fanarioți. Enumerăm pe cele mai însemnate: „*Învățătura bisericească*”, București, 1710 și „*Capete de poruncă*”, București, 1714 (reeditată la București în anul 1775), ale mitropolitului Antim Ivireanul³²; „*Sinopsis sau adunare a celor Șapte Taine*”, Iași, 1751³³; „*Adunare de*

²⁵ Nicolae Chifăr, *Ortodoxia românească în cadrul ortodoxiei ecumenice*, pp. 171-184 (în special p. 175), <http://anale-teologie-iasi.ro/>, accesat online 26.01.2018.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 232.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Georgică Grigoriță, *Dipticele în Biserica Ortodoxă. O analiză din perspectiva teologiei canonice ortodoxe*, în «Ortodoxia» (2013), nr. 1, pp. 144-183 (în special pp. 165-166, notele 65-68), <http://bibliocanonica.com/>, accesat online 26.01.2018.

³¹ Nicolae Chifăr, *op. cit.*, pp. 230-232; *Îndreptarea legii. 1652*, glava 391, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1962, pp. 364-365; cf. Ioan Floca, *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*, vol. I, Ed. IBMBOR, București, 1990, pp. 144-145 și *passim*.

³² Ioan Floca, *op. cit.*, I, ed. cit., p. 146; *Bibliografia veche românească. 1508-1830*, tomul I. 1508-1716, de Ioan Bianu, Nerva Hodos, edițiunea Academiei Române, București, 1903, p. 481.

multe învățături a mitropolitului Iacob”, Iași, 1757³⁴; „*Prăvilioară de Taina Ispovedaniei*”, București, 1781; „*Prăvilioară*”, Iași, 1784; „*Scurtă învățatură a părinților bisericești*”, Viena, 1787; „*Pravilă de obște*”, Viena, 1788; „*Datoria și stăpînirea Blagocinilor și protopopilor*”, Iași, 1791 (reeditată în anul 1808); „*Pravilă pentru judecata canonică*”, a mitropolitului Veniamin Costachi, f.a.; „*Carte de pravilă*”, Cernăuți, 1807; „*Tîlcuirea celor Șapte Taine*”, Iași, 1807; „*învățatură despre Ispovedanie*”, Rîmnic, 1813 etc³⁵.

Revenind la metehnele domnilor fanarioți, notăm și puținele voci care-i ridică în slăvi, printre care se numără și principele Nicolae Șuțu la începutul secolului XIX³⁶. Nu-i un secret însă că aceștia erau ușor de controlat. Neavînd legături cu țara, ei erau legați prin fire nevăzute de destinele Imperiului otoman³⁷. Mărturia lui Nicolo de Porta (1697) este edificatoare în acest sens: domnul numit de sultan e „un grec sărac bătut de vînturi”³⁸. Iar Ch. Struve pune degetul pe rană și prezintă fără menajamente evenimentele care au urmat tratatului de pace de la Iași, ale cărui prevederi statorniceau granița Rusiei la Nistru: „*Spre a jupî din nou pe cei ce începeau a se întrema, Turcii trimisese domn în scaun iarăși pe Mihail Suțu, «un om mic, bine la față, căruia barba albă și lungă îi dădea un aer de gravitate obișnuit la marii demnitari turci»*”³⁹. Deși colaborarea dintre domnie și boieri nu a stat totdeauna sub semnul armoniei, uneori, s-au întîmplat și „miracole”. Reticența unor boieri pămînteni dispare pe măsură ce domnul face dovada buneii sale credințe față de țară. Nume sonore din rîndul boierimii sunt seduse de politica lui Alexandru Ipsilanti, de pildă. Boierii divanului „*se ncredeau în Domn*”, inclusiv „*cel mai deștept dintre denșii, Enăchiță Văcărescu, nume scump poesiei și literaturii române, Enăchiță, diplomatul cel mai isteț, care ți cîntăria omul dintr’uă ochire, se uita lung la Ipsilanti, la Fanariotul străin de țeră, cum înființeză instituțiuni, unele mai folositoare de cît altele, pentru binele oștesc, pentru ajutorarea și ușurarea mult îngenuchiului popor românesc. Se uită lung boerul român, și bănuelile îi dispăreau una cîte una, cum singur o va declara mai tîrziu*”⁴⁰, remarcă cu sarcasm Ionescu-Gion. Și supușii de rînd erau mulțumiți de măsurile luate de domn⁴¹. Excepție făceau dușmani care complotau la Constantinopol și cei doi fii ai săi care au fugit în Transilvania, atrăgînd

³³ Ioan Floca, *op. cit.*, I, p. 146; Daniel Niță-Danielescu, *Viața bisericească din Moldova în timpul lui Constantin Mavrocordat*, în *Analele Științifice ale Universității «Al.I. Cuza» Iași*” (serie nouă), tom X, Teologie Ortodoxă, 2005, pp. 23-40 (în special p. 37), <http://analeteologieiasi.ro/>, accesat online 26.01.2018; *Bibliografia veche românească*, ed. cit., p. 494.

³⁴ Ioan Floca, *op. cit.*, I, p. 146.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Memoriile Principelui Nicolae Șuțu, mare logofăt al Moldovei: 1798-1871*; apud Claudiu Neagoe, *op. cit.*, p. 41, nota 54.

³⁷ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, ediție revăzută și adăugită, Grupul editorial Corint, București, 2003, *passim*, <http://www.bjmures.ro/>, accesat online 26.01.2018.

³⁸ Nicolo de Porta, *Discurs asupra felului de cărmuire pe care îl folosesc turcii pentru a păstra Moldova și Țara Românească și chipul s-ar putea cuceri și păstra aceste principate de către armatele imperiale, 1697*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1983, p.142; apud Claudiu Neagoe, *op. cit.*, p. 34, nota 9).

³⁹ *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, de Gheorghe B. Bezviconi, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională București, 1947, p. 133.

⁴⁰ G. I. Ionescu-Gion, *op. cit.*, pp. 65-66.

⁴¹ *Ibidem*, p. 88.

prin gestul lor nesăbuit furtuna deasupra capului părintesc⁴². Se pare că domnia lui Ipsilanti se încadra în sfatul pe care Antim Ivireanul i l-a dat cu mult timp în urmă lui Ștefan Cantacuzino: „*Pentru că prin trei lucruri bune este recunoscută, de că te filosofi, orice domnie bine condusă: dacă se găsește pîine, din belșug, în piețe, dacă, în tot locul, găsim o justiție luminată și dacă există siguranță pretutindeni, pentru ca oamenii să umble fără frică și fără opreliști*”⁴³.

Firesc, formula politică adoptată de otomani bazată pe grecii constantinopolitani a generat reacții ostile în societatea românească. Dar important e că această ostilitate nu se confundă cu sentimentul antigrec, ci exprimă doar temerea unei părți a mării boierimi și a unor decidenți politici că va fi alterată structura politică internă, punîndu-se astfel în pericol statutul autonom al țărilor române și lupta românilor pentru independență⁴⁴. În această cheie ar trebui să înțelegem și acea „rezistență populară” legată de propagarea limbii grecești „ca limbaj juridic oficial”⁴⁵. În pofida acestei evidențe, studiarea fondului operelor juridice al bibliotecii familiei Mavrocordat relevă deschiderea ocupanților tronului celor două principate românești spre concepțiile progresiste din Occident și legislația acestuia⁴⁶.

2. Domnii fanarioți între tradiție, conformism canonic și nevoia modernizării

Interesul pentru ortodoxie transpare din porunca dată de Nicolae Mavrocordat lui Gheorghe din Trapezunt, dascălul Scolii domnești din București, de a alcătui un *Nomocanon* în 1730. Manuscrisul nr. 696 (298) a fost menționat de Constantin Litzica în *Catalogul manuscriselor grecești*, dar ne oferă însă puține detalii cu privire la conținutul său⁴⁷. Nu uită însă să limiteze dreptul de judecată al Bisericii, măsura afectîndu-i deopotrivă pe preoți și pe călugări. A dat, în schimb, închisorii monahale „un nou sens, modern chiar și pentru vremurile noastre: „*să cerce a alina durerea, pre goi să-i îmbrace, flămînzii să-i sature, bolnavii să-i caute, pe cei din temniță să-i cerceteze cu milă*”⁴⁸. Și continuă: „*Cînd fiare puneți tîlharului, cercați mai întîi pre voi să vedeți cum e de greu*”⁴⁹. Acest domn fanariot, care încă mai vede „chipul lui Dumnezeu” în semenii săi căzuți, face din așezămîntul de la Văcărești „una din cele mai moderne mănăstiri-penitenciar din Europa, deținuții fiind scoși la slujbe în fiecare zi și tratați în același mod ca și infirmii și cerșetorii”⁵⁰. Desigur, este același

⁴² *Ibidem*, p. 89.

⁴³ *Sfântul Sfințit Mucenic Antim Ivireanul, Sfătuirii creștine-politice*, adaptare a textului de pr. dr. Dorin Octavian Picioruș, *Teologie pentru azi*, București, 2010, p. 9, <https://archive.org/>, accesat online 27.01.2018.

⁴⁴ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit. loc. cit.*

⁴⁵ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Editura Academiei Române, București, 1980, p. 30.

⁴⁶ *Ibidem*; Vasile Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul ei*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria III, tom. XXII, mem. 16, 1939-1940, București, 1941, pp. 359-371.

⁴⁷ Constantin Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, I, edițiunea Academiei Române, cu 15 stampe facsimile, Institut. de Arte Grafice «CAROL GOBL» S-r I. St. Rasidescu, București, 1909, p. 435; cf. *Istoria vechiului drept românesc, I, Izvoarele*, de Șt. Gr. Berechet, Tipografia Goldner, Iași, 1933, pp. 200-201, nota 2.

⁴⁸ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Rumânești*. – În: *Cronicari munteni*. Ed. Albatros, 1973, p. 175; apud Ștefan Bruno, *Scurtă istorie a închisorilor*, în *Revista de Științe penale*, anul 2, 2006, Chișinău, pp. 258-281 (în special p. 264, nota 1), <https://papers.ssrn.com/>, accesat online 26.01.2018.

⁴⁹ Ștefan Bruno, *op. cit. loc. cit.*

⁵⁰ *Ibidem*, p. 492.

domn care în trecut l-a persecutat pe mitropolitul Antim Ivireanul și i-a destituit „din demnități pe boierii fostului regim”, înlocuindu-i „cu rude și prieteni cari se îmbulzeau din Constantinopol să strângă avere”⁵¹. De același zel reformator fost animat se pare și nepotul său, Alexandru Mavrocordat, care ia hotărârea ca „nimeni să nu stea în arest mai mult de 4 zile, fără să fie judecat”⁵². Tot el se îngrijește și de soarta femeilor cu moravuri ușoare, pe care le închide grijuliu la Sfântu Gheorghe, la Mitropolie, în 1762⁵³. Însă, în conformitate cu uzanțele epocii, pușcăria și-a păstrat „și rolul de loc al supliciilor și de așteptare a unui verdict cu efecte corporale (bătăi, torturări, omorîri)”, dar, în același timp, detenția a devenit pedeapsă prin ea însăși (...) Dintr-un ceremonial al dreptății, supliciul a devenit o rutină, făcut cu sînge rece, fără remușcări”⁵⁴. Deloc întîmplător, printre victime se numărau și adversarii politici ai domnilor, ne spune Nicolae Muste. Mihail Racoviță, de pildă, „(...) *au prins pe mulți din Moldova ce pe toți cu morți groaznice îi au omorît. Pe unii îi au spînzurat, pe alții îi ardeau în foc de vii, pe alții de coaste spînzurați, pe alții de picioare, cît de groază nu puteai să treci pe ulița cea mare, pe unde atîția oameni spînzurați și într-un fel și într-altul și cu atîția morți ce făceau tîlharilor, tot nu se părăseau*”⁵⁵. Închidem paranteza și notăm că fiul lui Nicolae Mavrocordat, Constantin, a acordat la rîndu-i o atenție specială Bisericii, „instituția cu cea mai mare stabilitate și prestigiu din țară”⁵⁶. Atitudinea sa evlavioasă a stîrnit nedumerire și neîncredere în rîndul celor care nu-l agreau, fiind acuzat de prefăcătorie, fapt dezmințit categoric de cronicarul Ghiculeștilor⁵⁷. Scutirea mitropoliei de dări a fost stabilită prin hrisovul din 20 februarie 1735, domnul stabilindu-i și un venit anual⁵⁸. Mitropolitul avea ca sarcină să aibă grijă de școli, să aibă „*neconținută cercetare asupra dascălilor, ca să puie nevoie asupra ucenicilor, să-i învețe precum să cade și să-i procopsească, ca acei ce se vor preoți dintre dînșii să fie învățați*”⁵⁹. Nu erau uitați nici elevii silitori și lipsiți de mijloace financiare, pe care același mitropolit era dator „*a-i ocroti și a-i chivernisi de cele ce li vor trebui, pre unii cu liafă, pre alții cu îmbrăcăminte, pre alții cu hrană, pentru ca să nu lase învățătura dintru aceia pricină*”⁶⁰.

Dar domnul urmărește asiduu să transforme și condiția clerului de mir și să vină în ajutorul sfințelor mănăstiri. Toate au ca temei „înălțimea morală a servirei preoțesci”. În esență, „ceata preoției” este „hărăzită” și „plăcută Domnului” și „prin rostul împăratului și prorocului”. Ea joacă rolul de *intercesor* între Dumnezeu și oameni. De aici decurg obligațiile creștinilor față de binefacerile slujitorilor Domnului⁶¹. Un exemplu îl constituie hrisovul din 7 noiembrie

⁵¹ *Revoluțiile Valahiei*, pp. 51-53.

⁵² Radu Popescu, *Istoria și reforma închisorilor românești*, în *Revista Română de Sociologie*, serie nouă, anul XVII, nr. 5-6, pp. 485-512 (în special p. 493), București, 2006, <http://www.revistadesociologie.ro/>, accesat online 26.01.2018.

⁵³ *Ibidem*, pp. 492-493.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 491.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Daniel Niță-Danielescu, *op. cit.*, p. 29.

⁵⁷ *Ibidem*, pp. 28-29.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 30, nota 26.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Prin hrisovul din 30 mai 1730 clerul de mir e scutit de dajdie, dar cu condiția să știe carte, hirotonia să se facă după vrednicie și nu „*pe hatâr sau pe alt fel de pricini*”, iar conduita să fie ireproșabilă. Mai târziu și Grigore Ghica prin hrisovul din 15 iulie 1764 dispune cei hirotoniți „*pre supt cumpăt*” să fie caterisiți, iar episcopii vinovați de astfel de neorânduiri „*să fie lepădați (...) și supuși blestemului anathemei*” - Melchisedec, *Chronica*

1733 unde domnul arată că deși „din tâmplările vremilor țara a ajuns acum și la mai mare slăbiciune și cheltuielile se tot adaugă (...) nu ne-am spăimîntat că ne va fi vreo scădere” și „miluiește sfintele mănăstiri cu toate, precum cele din țară așa și a Ierusalimului (...), Svetagorei, Sinaei și toate (...) și le-am scos din totala visteriei, ca să nu dea dajde niciodată. În schimb, toți egumenii trebuiau să aibă „mare grijă de sfintele mănăstiri”⁶². La urma urmei, acestea depindeau de domn, „ale cărui prerogative constau în confirmarea egumenilor și supravegherea administrației mănăstirilor, lui trebuind să i se trimită anual, de Bobotează, „sama (...) de toate bucatele și veniturile”⁶³. De asemenea, el putea să-i sancționeze sau să-i demită dacă împrejurările o cereau: „ear care va arăta nesilița sau paguba mănăstirii se va scoate și va lua și plata după vina sa”⁶⁴. Se opune închinării satelor mănăstirești boierilor, dispunând ca doar „călugării să le stăpînească, să aducă folosul și venitul la mănăstire”, dar aceștia „să nu fie volnici a vinde moșiile mănăstirești, măcar la orice trebuință”⁶⁵. Tot el este cel care întărește Bisericii competențele în chestiunile disciplinare, aceasta putînd aplica sancțiuni canonice pentru abateri duhovnicești⁶⁶.

Deși ar mai fi și alte exemple care să evidențieze efortul depus de Constantin Mavrocordat în spațiul ecleziastic, notăm în trecere preocupările sale legate de dezvoltarea învățămîntului religios⁶⁷, hirotonirea preoților și diaconilor neștiutori de carte⁶⁸ și codificarea privilegiilor și obligațiilor clerului în *Așezămîntul Țării Românești* (7 februarie 1740), unde sunt cuprinse „exceptarea de la dări a mănăstirilor (art. I)”⁶⁹, „obligațiile egumenilor (art. II)”⁷⁰, „scutirea de contribuție a preoților (art. III)”⁷¹ și „atribuțiile episcopilor în teritoriu (art.

Hușilor și a Episcopiei cu asemeina numire, după documentele Episcopiei și alte monumente ale țării, București, 1869, pp. 199-200, 203, 282-286 și *passim*, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 28.01.2018; apud Daniel Niță-Danielescu, *op. cit.*, p. 29, nota 23; Idem, *Preoțimea de mir în Moldova la începutul veacului al XIX-lea*, în *Analele Științifice ale Universității «A.I. Cuza» Iași*, (serie nouă), tom IX, Teologie, 2004, pp. 357-372 (în special pp. 358-359, notele 5 și 9), <http://analeteologie-iasi.ro/>, accesat online 26.01.2018.

⁶² Idem, *Viața bisericească*, p. 29.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ În *condica* lui se păstrează o carte „dată Sfinției sale, Teofil, episcop Hușchii, ca pe cine va trimite cu carte domnii mele, să fie volnic a cerceta în Eparhia sfinției sale și la ținutul Sorocii, pentru călugări, călugărițe, preoți și diaconi mirenești sau slujnicele lor sau bresle de prin târguri sau țârcovnici sau alții din clirosul sfintii biserici; așjidirile și cumătrii și cuscrii și nunii și pentru sânge amestecat și pentru acei care se însoară și șăd necununați și toate câte se fac afară de legi și di-nvătătura sfintii pravile. Și unde vor afla greșale ca aceste, ori pe la mănăstiri, ori prin sate domnești, ori boierești, ori călugărești, pe toți să aibă a-i giudeca și a-i certa și a globi pe fieștecare după vina lui, precum scrie sfânta pravilă. Iar alții nime să n-aibă treabă cu unii ca aceștia ce scriem mai sus (...) fără numai sfinția sa, părintele episcopul și fără protopopul pre carile l-ar pune părintele la acel ținut, căci pentru unii ca aceștia poruncește sfânta pravilă să nu să giudece cu giudeț mirenesc, ce să să giudece cu giudeț sufletesc, fără numai de s-ar tâmpla moarte de om sau furțișag, să va căuta cu divan domnesc. Și nime să nu stea împotriva cărții domniei mele, că apoi va fi mare certare de la domnia mea”. Vezi porunca din 3 iulie 1734 în *Condica*, vol. III, doc. 1447, p. 228-229; apud Daniel Niță-Danielescu, *op. cit.*, pp. 29-30, nota 25.

⁶⁷ Maria Berceanu, *Reformele lui Constantin Mavrocordat*, în *Cercetări Istorice* (serie nouă), XXXII, Iași, 2013, pp. 211-248 (în special pp. 247-248), <http://palatulculturii.ro/>, accesat online 27.01.2018.

⁶⁸ Daniel Niță-Danielescu, *op. cit.*, pp. 34-35.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 30, nota 27.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

IV)⁷². Fără îndoială, domnul a fost „un om luminat și un reformator autentic”⁷³, cu toate că „în atare împrejurări săruta ciucurii sofalei cutărui pașă otoman”⁷⁴. Atitudinea lui nu trebuie să ne mire, deoarece orice gest putea să-i fie fatal. E pur și simplu vorba de supraviețuire, lucru sintetizat magistral de zicala: capul plecat sabia nu-l taie⁷⁵. În genere, reformele lui au vizat, „îndeosebi, două domenii fundamentale în măsură să oprească scăderea dramatică a populației din țările române, care părăsea în masă domeniile boierești, refugiindu-se în Transilvania sau în sudul Dunării: sistemul fiscal și cel juridic”⁷⁶. Prin unificarea sistemului de impozitare, Constantin Mavrocordat a avut în vedere limitarea „arbitrariului și abuzurilor; a eliminat, mai apoi, răspunderea colectivă a satelor față de dări prin care țărani erau obligați să plătească și pentru cei plecați”⁷⁷. Să nu trecem cu vederea recensământul populației efectuat în timpul domniei sale, care a urmărit impozitarea individuală și limitarea abuzurilor agenților fiscali, plăți fiind din vistieria domnească⁷⁸.

Dar cei doi Mavrocordați, tată și fiu, nu au fost singurii care au avut astfel de preocupări, fiind urmați și de alți domni și cărturari greci, care prin deciziile asumate și implicarea lor politică, socială și culturală și-au pus amprenta asupra evoluției instituționale românești⁷⁹. *Manualul de legi* al lui Mihail Fotino (1765, 1766, 1767), având ca izvoare de drept „*Basilicalele*” lui Iustinian, „*Legea agrară bizantină*” și „*obiceiul țării*”⁸⁰, *Arta judecătorească* a lui Dumitru Panaiotache, mare clucer (1779)⁸¹, *Îndemănoasa adunare* (1804) și *Pandectele lui Toma Carra* (1806)⁸² sunt dovezi ale aportului domnilor fanarioți la modernizarea societății românești⁸³. Menționăm că toate aceste lucrări au fost redactate în greaca modernă⁸⁴. Lor li se adaugă legile românești alcătuite din lucrări bizantine și obicei, unele din ele având un caracter civil, iar altele un caracter penal: *Hotărâri ale Sfatului de obște al Moldovei* (1785); *Pravilnicească Condică* (1780); *Manualul lui Donici* (1814); *Codul Calimachi* (1817) și *Legiuirea lui Caragea* (1818)⁸⁵.

În peisajul juridic al epocii o pată de culoare este lucrarea paharnicului Mihail Fotino, care a redactat-o în timpul domniei lui Ștefan Nicolae Racoviță, structurând-o pe domenii de drept și dispoziții legale privind „procedurile de judecată”, „dreptul familiei”, „contracte” și „dreptul penal” care răspundeau cerințelor acelor vremuri⁸⁶. Ea mai conține norme

⁷² *Ibidem*

⁷³ Daniel Vighi, *op. cit.*, p. 124.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Vezi sentimentele de groază pe care le-a trăit Brâncoveanu când a fost chemat la Adrianopol - cf. *Revoluțiile Valahiei*, *op. cit.*, *passim*.

⁷⁶ Daniel Vighi, *op. cit.*, p. 124.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, pp. 30-31.

⁸⁰ Ion Țurcanu, *Istoria românilor: Cu o privire mai largă asupra culturii*, Editura Istros, Muzel Brăilei, Brăila, 2007, *passim*.

⁸¹ Ioan Floca, *op. cit.*, I, p. 148.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*; Cezar Avram, Roxana Radu, *op. cit. loc. cit.*; Eugen Plugaru, *Evoluția dreptului românesc în perioada 1700 – 1923*, în *Noema*, vol. 2, nr. 1, 2003, pp. 159-167 (în special p. 160), noema.crifst.ro/, accesat online 27.01.2018.

⁸⁴ Ioan Floca, *op. cit.*, I, p. 148.

⁸⁵ *Ibidem*; Ion Țurcanu, *op. cit. loc. cit.*

⁸⁶ Eugen Plugaru, *op. cit. loc. cit.*

comerciale, fiind impuse de avântul luat de comerț, precum și norme canonice⁸⁷. Inițial, autorul a dorit să-i dea titlul de *Antologie*, în final însă a ales altul mai elaborat: „*Manual de lege, extras din toate scrierile de legi bisericesti și împărătești de către prea strălucitul și prea învățatul conducător al filosofilor mării biserici a lui Hristos și fost mare paharnic, Mihail Fotinopulos din Hios, care manual fiind tradus de acelaș în limba greacă simplă, s'a împărțit în trei cărți, numindu-se Antologia legilor împărătești și a canoanelor bisericesti, alcătuiindu-se pentru trebuința obștească a tuturor creștinilor în anul 1765*”⁸⁸. Numărul mare de copii care au circulat în țară sugerează că *Manualul* a fost citit de către cei interesați, dar nu avem dovezi că a fost citat în cărțile de judecată ale timpului⁸⁹. Or acest neajuns nu-i știrbește cu nimic valoarea. Dimpotrivă. *Manualul* lui Mihai Fotino reprezintă „o primă încercare de codificare a normelor scrise și nescrise, și că, deși el nu a fost tipărit niciodată, a fost constant aplicat mai ales în practica instanțelor judecătorești”⁹⁰. El se păstrează la Academia Română (manuscris nr. 67, două volume), fiind adus de la mănăstirea Sfântul Sava din Iași⁹¹.

O evoluție interesantă a avut și *Pravilniceasca Condică* („*Mica rînduială juridică*”), care deși a fost adoptată în 1775, nu a putut fi aplicată decît peste cîțiva ani, datorită opoziției manifestată de către Poarta otomană, arată Eugen Plugaru⁹². „Ea a fost abrogată expres doar odată cu intrarea în vigoare a Codului Civil, dar în fapt s-a aplicat pînă la Legiuirea Caragea (1818), dată de Domnul Țării Românești la acea vreme, Ioan Gheorghe Caragea”⁹³. Față de *pravilele* lui Matei Basarab și Vasile Lupu, care pun accent pe latura bisericască și penală, *Pravilniceasca Condică* este „primul cod de sinteză”, avînd „dispoziții diverse de organizare judecătorească, procedură, drept civil, penal etc”⁹⁴. Apariția ei se leagă de numele lui Alexandru Ipsilanti, care se remarcă și prin activitatea sa judecătorească, nu doar ca inițiator al reformelor, apărînd interesele boierimii și Bisericii⁹⁵. În mod cert, reforma lui în sistemul fiscal și în cel juridic o continuă pe cea a înaintașului său, Constantin Mavrocordat⁹⁶. El își expune principiile de guvernare în hrisovul din 1775, pe care le întemeiază „pe citate din Seneca și Sfîntul Grigorie de Nazianz”⁹⁷. Documentele vremii vădesc preocuparea instanțelor de a-și motiva judecățile prin apelul la dispozițiile *pravilelor*, normele consuetudinare, poruncile domniei și dreptate⁹⁸. Obiectivul domnului și al instanțelor sale privea impunerea principiului legalității în administrarea justiției, fără a renunța la conservatorismul social⁹⁹. Și

⁸⁷ *Ibidem*; Ștefan Berechet, *Legătura dintre dreptul bizantin și cel românesc*, vol. I, partea I – *Izvoadele*, Tipografia Nouă C. Chiriac, Vaslui, 1937, p. 147, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 27.01.2018.

⁸⁸ Ștefan Berechet, *op. cit.*, pp. 146-147.

⁸⁹ *Istoria vechiului drept românesc, I, Izvoarele*, p. 208.

⁹⁰ Eugen Plugaru, *op. cit. loc. cit.*

⁹¹ Ștefan Berechet, *Legătura*, p. 150.

⁹² Eugen Plugaru, *op. cit. loc. cit.*; vezi *Pravilniceasca condică 1780*, ediție critică, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1957, *passim*.

⁹³ Eugen Plugaru, *op. cit. loc. cit.*

⁹⁴ Mirela Carmen Dobrilă, *Evoluția istorică a reglementării infracțiunii de înșelăciune (I)*, în *Analele Științifice ale Universității „AL.I. Cuza” Iași*, tomul LVIII, Științe Juridice, 2012, nr. II, pp. 47-72 (în special p. 60), <https://laws.uaic.ro/>, accesat online 27.01.2018.

⁹⁵ *Acte judiciare din Țara Românească. 1775-1781*, ed. Gheorghe Cronț, [Editura Academiei Republicii Socialiste România](http://editura-academiei-republicii-socialiste-romania.ro), București, 1973, p. VII (v. *Introducere*), <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 27.01.2018.

⁹⁶ Daniel Vighi, *op. cit.*, p. 126.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 125.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*.

tot de domnia lui se leagă și apariția logofeției de obiceiuri, o instituție generată de necesitatea unificării dreptului¹⁰⁰. Desigur, mai sunt și alte aspecte care merită să fie analizate, însă acest lucru îl vom face cu alt prilej.

Acestea fiind spuse, punem capăt demersului nostru, dar nu înainte de a spune că prezentarea realităților epocii doar în culori simple, în alb și negru, obnubilând iraționalul, oniricul, suprasensibilul, transcendentul și mentalul colectiv, care au influențat comportamentul membrilor comunității, indiferent de diferențele de status, face dificilă încercarea de reconstituire a tabloului istoric.

Bibliografie

Acte judiciare din Țara Românească. 1775-1781, ed. Gheorghe Cronț, [Editura Academiei Republicii Socialiste România](#), București, 1973, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 27.01.2018.

[Angold](#), Michael, *The Fall of Constantinople to the Ottomans: Context and Consequences*, Routledge, 2014.

Avram, Cezar, Radu, Roxana, Aspecte privind statul și dreptul românesc în perioada regimului fanariot, în *Analele Universității din Craiova, Seria Istorie*, Anul XIV (2009), nr.2 (16), Editura Universitaria, Craiova, 2009, pp. 121-134, <http://www.istoriecraiova.ro/>, accesat online 26.01.2018.

Bărbulescu, Mihai, Deletant, Dennis, Hitchins, Keith, Papacostea, Șerban, Teodor, Pompiliu, Istoria României, ediție revăzută și adăugită, *Grupul editorial Corint*, București, 2003, <http://www.bjmures.ro/>, accesat online 26.01.2018.

[Bartusis](#), Mark C., *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, University of Pennsylvania Press, 1997.

Berceanu, Maria, *Reformele lui Constantin Mavrocordat*, în *Cercetări Istorice (serie nouă)*, XXXII, Iași, 2013, pp. 211-248, <http://palatulculturii.ro/editura-palatul-culturii>, accesat online 27.01.2018.

Berechet, Ștefan, *Legătura dintre dreptul bizantin și cel românesc*, vol. I, partea I– *Izvoadele*, Tipografia Nouă C. Chiriac, Vaslui, 1937, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 27.01.2018.

Bibliografia veche românească. 1508-1830, tomul I. 1508-1716, de Ioan Bianu, Nerva Hodos, edițiunea Academiei Române, București, 1903.

Bruno, Ștefan, *Scurtă istorie a închisorilor*, în *Revista de Științe penale*, anul 2, 2006, Chișinău, pp. 258-281, <https://papers.ssrn.com/>, accesat online 26.01.2018.

Călători ruși în Moldova și Muntenia, de Gheorghe B. Bezviconi, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, București, 1947.

Călători străini despre Țările Române, vol. IX, îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu - Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1997, <http://centrulslavici.uvvg.ro/biblioteca-online/>, accesat online 26.01.2018.

¹⁰⁰ *Acte judiciare*, p. VIII.

- Chifăr, Nicolae, *Ortodoxia românească în cadrul ortodoxiei ecumenice*, pp. 171-184, <http://anale teologie-iasi.ro/>, accesat online 26.01.2018.
- Dobrilă, Mirela Carmen, *Evoluția istorică a reglementării infracțiunii de înșelăciune (I)*, în *Analele Științifice ale Universității „AL.I.Cuza” Iași*, tomul LVIII, Științe Juridice, 2012, nr. II, pp. 47-72, <https://laws.uaic.ro/>, accesat online 27.01.2018.
- Ducas, *Cronica turco-bizantină*, XLV, 21 XLV, 22, în FHDR, IV, 1982.
- Duțu Hunt, Cătălina, *Ideologia imperială otomană*, în RRSE, 2005, 1, nr. 1, pp. 139-151, <http://csea.wikispaces.com/>, accesat online 26.01.2018.
- Erbiceanu, Constantin, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, postfață Andrei Pippidi, cuvânt introductiv și arbore genealogic de Constantin Erbiceanu, București, Editura Cronicar, 2003.
- Floca, Ioan, *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*, vol. I, Ed. IBMBOR, București, 1990.
- [Frazee](#), Charles A., *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge University Press, 2006.
- Grigoriță, Georgică, *Dipticele în Biserica Ortodoxă. O analiză din perspectiva teologiei canonice ortodoxe*, în «Ortodoxia» (2013), nr. 1, pp. 144- 183, <http://bibliocanonica.com/>, accesat online 26.01.2018.
- [Harris](#), Jonathan, [Holmes](#), Catherine, [Russell](#), Eugenia, *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World After 1150*, OUP Oxford, 2012.
- Îndreptarea legii. 1652*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1962.
- Ionescu-Gion, G. I., Din istoria fanarioților. Studii și cercetări*, Stabilimentul grafic I. V. Socecu, București, 1891, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 26.01.2018.
- Iorga, Nicolae, *Byzance apres Byzance. Considérations générales pour le Congrès d'Études Byzantines de Sofia*, L' Institut d' Études Byzantines, Bucarest, 1934, <https://commons.wikimedia.org/>, accesat online 26.01.2018.
- Iorga, Nicolae, *Istoria vieții bizantine. Imperiul și civilizația după izvoare*, traducere de Maria Holban, Editura Enciclopedică Română, București, 1974, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, 27.01.2018.
- Istoria vechiului drept românesc, I, Izvoarele*, de Șt. Gr. Berechet, Tipografia Goldner, Iași, 1933.
- Litzica, Constantin, *Catalogul manuscriselor grecești*, I, edițiunea Academiei Române, cu 15 stampe facsimile, Institut. de Arte Grafice «CAROL GOBL» S-r I. St. Rasidescu, București, 1909.
- Melchisedec, *Chronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire, după documentele Episcopiei și alte monumente ale țării*, București, 1869, <http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R>, 28.01.2018.
- Mihordea, Vasile, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul ei*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria III, tom. XXII, mem. 16, 1939-1940, București, 1941, pp. 359-371.
- Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești (1714 - 1716)*, în Demostene Russo, *Studii istorice greco - române*, tom. II, *Opere postume*, ediție îngrijită de Constantin C. Giurescu,

- Ariadna Camariano și Nestor Camariano, București, Editura pentru Literatură și Artă, București, 1939, <http://digitoool.dc.bmms.ro:8881/R>, accesat online 27.01.2018.
- Neagoe, Claudiu, *Instaurarea „Regimului fanariot” în Moldova și Țara Românească. Considerații generale*, pp. 33-44, <http://icsu.ro/>, accesat online 26.01.2018.
- Niță-Danielescu, Daniel, *Preoțimea de mir în Moldova la începutul veacului al XIX-lea*, în „Analele Științifice ale Universității «Al.I.Cuza» Iași”, (serie nouă), tom IX, Teologie, 2004, pp. 357-372, <http://analeteologie-iasi.ro/>, accesat online 26.01.2018.
- Niță-Danielescu, Daniel, *Viața bisericească din Moldova în timpul lui Constantin Mavrocordat*, „Analele Științifice ale Universității «Al.I.Cuza» Iași” (serie nouă), tom X, Teologie Ortodoxă, 2005, pp. 23-40, <http://analeteologieiasi.ro/>, accesat online 26.01.2018.
- Plugaru, Eugen, *Evoluția dreptului românesc în perioada 1700 – 1923*, în *Noema*, vol. 2, nr. 1, 2003. pp. 159-167, noema.crifst.ro/, accesat online 27.01.2018.
- Popescu, Radu, *Istoria și reforma închisorilor românești*, în „Revista Română de Sociologie”, serie nouă, anul XVII, nr. 5–6, pp. 485–512, București, 2006, <http://www.revistadesociologie.ro/>, accesat online 26.01.2018.
- Pravilniceasca condică 1780*, ediție critică, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1957.
- Revoluțiile Valahiei*, ediție de S. Cris-Cristian, cu o introducere de N. Iorga, Iași, 1929, <http://www.cimec.ro/>, accesat online 26.01.2018.
- [Rozen](#), Minna, *A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453-1566*, BRILL, 2010.
- [Setton](#), Kenneth M., *The Papacy and the Levant, 1204-1571: The Fifteenth Century*, American Philosophical Society, 1978.
- Sfântul Sfințit Mucenic Antim Ivireanul, Sfătuirii creștine-politice*, adaptare a textului de Pr. Dr. Dorin Octavian Picioruș, *Teologie pentru azi*, București, 2010, <https://archive.org/>, accesat online 27.01.2018.
- [Swanson](#), Robert N., *Religion and Devotion in Europe, C.1215- C.1515*, Cambridge University Press, 1995.
- The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, edited by, [Vlada Stanković](#), Contributions by, Ivan Biliarsky, Jelena Erdeljan, Katerina Kontopanagou, Nicholas Melvani, Ema Miljković, Jelena Mrgić, Radu G. Păun, Dušan Popović, Radivoj Radić, Alicia Simpson, Christos Stavrakos, Nada Zečević, Lexington Books, 2016.
- Trofin, Liliana, *Creștinismul la români și sârbi. Între exclusivism și sincretism*, Editura Prouniversitaria, București, 2016.
- Țurcanu, Ion, *Istoria românilor. Cu o privire mai largă asupra culturii*, Editura Istros, Muzeul Brăilei, Brăila, 2007.
- Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Editura Academiei Române, București, 1980.
- [Van Tricht](#), Filip, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, BRILL, 2011.
- Vasilievici, A.A., *Istoria imperiului bizantin*, traducere și note de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazâru, *studiu introductiv* de Ionuț-Alexandru Tudorie, Polirom, Iași, 2010.

[Vighi](#), Daniel, *Literatura românească în epoca veche. O istorie a gândului și a faptei: curs universitar*, Asociația Culturală Ariergarda, Timișoara, 2014.